

Den fynske bindingsværksgård

Af *Torben Lindegaard Jensen*

År 2000 nærmer sig efterhånden, og dette markante årstal vil sikkert i de nærmeste år fremover udløse en vældig strøm af gætterier om fremtiden og betragtninger over fortiden.

Jeg føler det således tankevækkende, at fremtidsforskere med velunderbyggede argumenter nærmest har afsagt dødsdommen over det danske landbrug og forudser vældige arealer taget ud af landbrugsdriften. De seneste ca. 30 år har halveret antallet af landbrugsbedrifter til nu under 100.000, hvoraf mindre end 45.000 kan betragtes som heltidsbedrifter i egentlig forstand. Under 6% af befolkningen er p.t. beskæftiget i landbruget.

Dette erhverv, hvis funktion jo er at skaffe det daglige brød og igennem århundreder har beslaglagt næsten al menneskelig virksomhed, er nu tilsyneladende ved at udspille sin rolle! En livsform forsvinder, og kulturlandskabet ændrer sig i et rivende tempo.

Endnu sætter *bondegården* sit tydelige og positive præg på kulturlandskabet, men den er ved at ændre sig til en moderne industrivirksomhed bestående af et parcelhus og nogle mægtige driftsbygninger opført af markedets billigste materialer: gasbeton, lecablokke, metalplader, eternit, pvc o.s.v. Nogle ejendomme undgår denne skæbne, men bliver så i stedet reduceret, ombygget og moderniseret til ukendelighed, hvis de da ikke står som ubeboede ruiner.

Her og der i landskabet træffer man dog endnu på velbevarede eksempler af den »klassiske« bondegård, der står som monumenter over en svunden epoke. Disse ejendomme rummer en umistelig del af vor kulturhistorie, og jeg vil i det efterfølgende søge at beskrive den fynske bondegård og dens bygningshistorie.

Den klassiske fynske bindingsværksgård, således som den blev opført rundt omkring på øen indtil efter midten af forrige århundrede, fremtræder oftest som et lukket firelænget anlæg.

Sådan har det imidlertid ikke altid været. Oprindeligt har der været tale om en enkelt lang bygning, der både indeholdt beboelse og stald. Disse bygninger fra oldtiden og middelalderen var opført med sulekonstruktion som bindingsværks- eller træhuse med stråtag. Grundplanen havde ofte en skibslignende form, idet huset spidsede i begge ender.

Efterhånden som dyrkningsmetoderne blev forbedret, og husdyrholdet voksede, blev der stillet forøgede krav til staldplads og oplagringsplads til

Højbjerggård i Ubberud sogn er en af Fyns største og flotteste bindingsværksgårde. Der er brugt usædvanligt svært tømmer og i rigelige mængder. Tømmeret er rødt og tavlene hvide.

vinterfoder til dyrene. Dette førte til, at beboelselængen (stuehuset) blev til en selvstændig enhed, og lader og stalde blev opført som fritliggende længer omkring den oftest irregulære gårdsplads. Mange steder forsøgte man i 1700-tallet at skaffe yderligere plads ved at bygge længerne sammen i hjørnerne, og først derved opstod den klassiske firelængede gård.

Indretningen af beboelselængen i middelalderen og renaissanceen har vi et rimeligt præcist billede af, og omkring år 1500 begyndte bønderne at kopiere borgernes stueindretning med vinduerne i stuens ene side, fast langbord langs vinduerne, faste bænke, hjørneskab og sovepladser (alkover) mod stuens bagvæg. Opvarmningen kom fra det åbne ildsted, der blev brugt til tilberedelsen af maden. Røgen blev med større eller mindre held søgt udledt gennem lyren (et åbent hul i taget) via et røgfang. Fra slutningen af 1500-tallet begyndte man at udskille ildstedet fra selve stuen og indkapsle det med en lerklinet væg. Røgen blev nu udledt gennem en rigtig skorsten, og i denne fase begyndte man også at forsyne stuen med et egentligt loft. Først på dette tidspunkt begyndte de enkelte landsdele at udvikle deres karakteristiske særpræg med hensyn til grundplaner, indretning o.s.v. Man taler således om den sjællandske type med kun en skorsten («ovnhuse»), hvorfra indfyringen skete til både bageovn, hedkedel og bilæggerovn i stuen. Denne skorsten er åben, og køkkenet findes helt bogstaveligt inde i skorstenen.

Den fynsk-jyske type («kaminhuse») havde to skorstene, hvoraf den

Damgården er en af de mest markante gårde i den usædvanligt velbevarede landsby Voldtofte. Især bemærkes de krumvoksede skræstivere.

ene tjente til opfyring under kedel og ovn, og den anden til madlavning og fungerede samtidig som røgaftræk fra stuens kakkellovn.

Disse beboelsestyper findes i dag kun i ren form på frilandsmuseerne.

I den efterfølgende tid skete der stadig en udvikling af grundtyperne, efterhånden som byggematerialer, økonomi, oplysning og hygiejne forbedredes, og slutproduktet – det fynske bindingsværksstuehus omkring midten af forrige århundrede – kan sammenfattes som en beboelselænge delt op i fire enheder, omend der i enkelthederne kan være tale om betydelige afvigelser: bryggers, dagligstue, mellemstue og øverststue, også kaldet storstue.

Normalt var der to indgange, begge mod den lukkede gårdsplads. Den daglige indgang var gennem bryggerset. Fremmede og gæster brugte den anden indgang, der førte ind i en lille forstue (fremmerset), der var lagt ind mellem dagligstuen og mellemstuen.

Bryggerset var husets travle rum med ildsted, maltekølle, kedel og bageovn, og i tilslutning til bryggerset kunne der være pigekammer, mælkekælder, ølkælder og rullestue. Gulvet var oprindeligt stenbro, men blev senere til gulve af ølandsfliser, gule mursten og i dette århundrede cementgulve.

Dagligstue/køkken var i de ældre gårde et rum, som i tidligere tider kunne være med alkover langs væggen modsat gårdspladsen. På de større gårde blev køkkenet opdelt med en særlig folkestue.

Stuehus til gård i Voldtofte, der har fået tilbygget en korsarm ud mod haven.

Mellemstuen var en mindre stue, der fortrinsvis brugtes af familien om sommeren. Også her var der ofte alkoverum, der omkring år 1800 ofte blev nedlagt i forbindelse med indretning af egentlige sovekamre. Disse ændringer medførte ofte, at man forøgede stuehusets dybde ved en udvidelse med et udskud eller en korsarm ud mod havesiden.

Øverstestuen var husets fornemme, ofte uopvarmede rum. Stuen var som regel 3–4 fag og gennemgående. Loftet kunne være beklædt med listeinddelt papir. I de større gårde kunne der for enden af øverstestuen være indrettet en aftægtsstue og et forrådsrum, hvis vindue undertiden var forsynet med jerngitter til sikring mod indbrud.

Udlængerne var opført af samme materialer og efter samme konstruktionsprincipper, men de enkelte længers indretning kunne variere meget fra ejendom til ejendom. Endnu findes der ganske få gårde, der både hvad stuehus og udlænger angår, stadig er intakte.

En sådan gård er Maren Pedersens gård i Skovsby ved Vissenbjerg. Denne gård blev i forbindelse med Planstyrelsens fredningsgennemgang af de ældre fynske gårde opmålt og registreret i 1989–90 af Kurt Rosenkrans Høyer og Søren Lundqvist.

Dette tilsyneladende helstøbte anlæg viser sig ved nærmere efterforskning at have en lang og spændende bygningshistorie. Således er korsarmen på sydlængen en tilføjelse, ligesom vestlængen har fået tilføjet nogle fag i grundmur.

Tilbygninger af den slags ses på de fleste gamle gårde, omend man

Maren Pedersens gård i Skovby, hvis stuehus er i sort bindingsværk og med okkergule tavler. To af udlængerne har overkalket bindingsværk med sorttjærede porte, døre og lemme. Kvisten over hoveddøren står på tagremmen og hænger ikke oppe på tagfladen, som de moderne kviste desværre oftest gør. At have kvisten placeret over hoveddøren var i tilfælde af brand ofte en fordel, idet det brændende tag skred ud til siderne, således at det var muligt at flygte ud gennem døren uden at skulle passere et flammehav. Loftet blev forhen brugt til kornloft, og selvfølgelig var der ikke så stort et behov for lys på loftet.

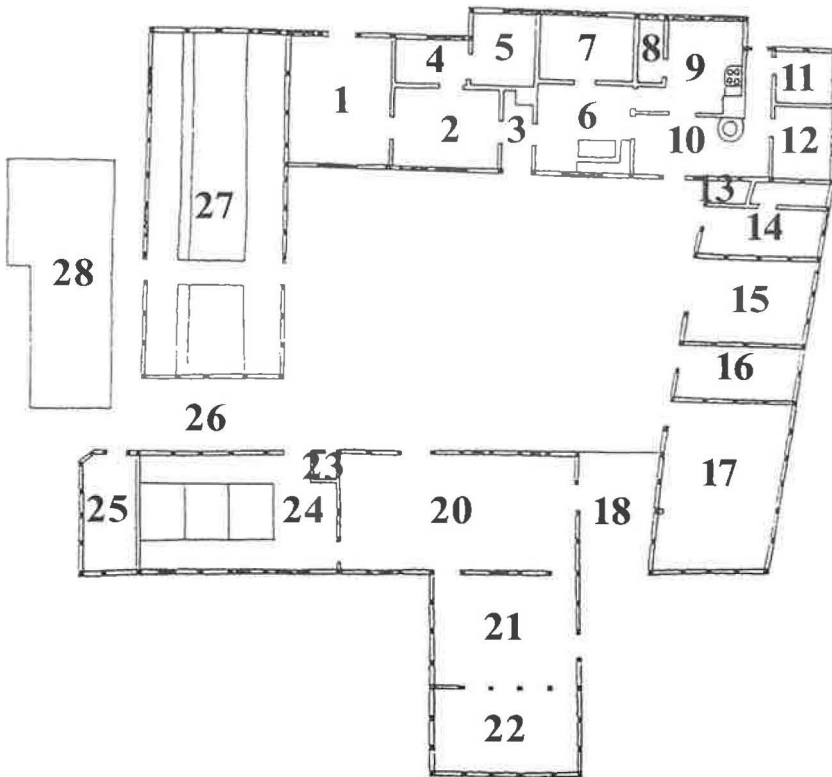
også i mange tilfælde har skaffet mere udhusplads ved opførelse af små fritliggende huse, såkaldte »kovehuse«. Navnet menes at komme af kube. Disse småhuse blev oftest anvendt som svine- og kalvehuse, til brændsel m.v.

En anden type småhuse var hestegangshusene, som oftest var cirkelrunde bygninger. Fra disse huse leverede hestene den fornødne trækraft til at drive tærskværk og hakkelsesmaskine m.v. i den gryende mekaniseringsfase i slutningen af forrige århundrede. Endnu for 20–30 år siden kunne man jævnligt støde på disse bygninger, som der i dag kun findes 4 af på Fyn.

Bindingsværk

Fælles for så at sige alle de gamle gårde fra før 1830 er bindingsværkskonstruktionen. Det er et overordentlig sindrigt konstruktionssystem, hvor tømmerstykkerne samles til et fleksibelt bærende skelet i bygningen.

Normalt rejses trækonstruktionen oven på et fundament af marksten,

Maren Pedersens gård i Skovsby:

1 Storstue	11 Mælkekammer	21 Lade
2 Stue	12 Karlekammer	22 Lade
3 Forstue	13 WC	23 Hundehus
4 Kammer	14 Huggehus	24 Hestestald
5 Kammer	15 Vognport	25 Roehus
6 Stue – tidl. køkken	16 Brænderum	26 Port
7 Sovekammer	17 Kalvehus og korngulv	27 Kostald
8 Spisekammer	18 Port	(10 køer og 4 kvier)
9 Køkken	19 Brønd	28 Mødding
10 Bryggers	20 Tærskelo	

kaldet syldsten. De lodrette stolper blev normalt tappet ned i en vandret liggende fodrem. Stolperne i bygningens ydervægge blev anbragt parvis over for hinanden og foroven forbundet med en tværbjælke, som blev tappet gennem stolperne, således at tappene stak igennem og var synlige på husets facade, hvor man »låste« konstruktionen med et par tværstil-lede trænagler. På langs af huset blev stolperne foroven forbundet med tagremmen, som de blev tappet igennem. En »binding« plus den afstand, der er til den næste binding, kaldes et fag, hvis normale bredde varierer mellem 1,40 m og 1,90 m. Tagspærene er altid anbragt direkte over vægstolperne, som er konstruktionens bærende element, og vi får derved den samme regelmæssige opdeling af tagrummet. Fagene med de faste moduler gør det til en slags elementbyggeri, hvor man efter behov har kunnet fjerne eller tilføje flere fag, ja ofte endog nedtaget flere huse og genopstillet dem andre steder.

Der er imidlertid tale om 3 forskellige hovedprincipper for bindingsværkets bærende konstruktion, nemlig højremskonstruktion, hanebåndskonstruktion og sulekonstruktion.

Bygninger med *højremskonstruktion* findes stort set ikke mere, men var tidligere almindelige i den nordlige del af Jylland. Princippet var her, at to rækker parvise stolper, der stod inde i bygningen, hver bar en længdegående højrem, der sammen med tagremmen på ydermuren bar tagkonstruktionen.

Ved *hanebåndsspærkonstruktionen* er spærene koblet sammen to og to og forbundet med et stabiliserende stykke vandret tømmer, kaldet hanebånd, og det er den konstruktionsform, der stort set har været enerådende op til vor tid.

Sulekonstruktionen, som har været anvendt helt fra oldtiden af, har været specielt populær på Fyn, specielt på den nordlige og vestlige del af øen, og det er endnu muligt at støde på disse bygninger, selv om det er relativt få. Jeg vil tro, at der endnu findes 50–60 bygninger med mere eller mindre intakte sulekonstruktioner på Fyn.

I en sulebygning er der i husets længdeakse rejst en række høje søjler (suler), som bærer en svær ås, der ligger lige under rygningen af huset. Afstanden mellem sulerne er normalt 3–4 m. I stedet for spær har sulebygningerne »hængeltræer«, som er anbragt parvis. De hænger ved en trænagle fra rygåsen og støtter mod kanten af tagremmen forned. Denne konstruktionsform giver nogle praktisk anvendelige driftsbygninger, da hanebånd eller andre tømmerstykker ikke hindrer bygningens fulde udnyttelse.

En sulekonstruktion fra Carl Nielsens gård i Brændekilde. Sulen har under taget indhugget årstallet 1517, og længen er måske landets ældste bondegårdsbygning.

Fyldtømmer

Som beskrevet tidligere er stolperne og tagkonstruktionen det bærende skelet, men der er en række øvrige bygningsværksdele, som man under ét kalder fyldtømmer. Dette fyldtømmer har dog en stabiliserende virkning, som absolut ikke skal undervurderes, selv om det – specielt på Vestfyn – har fået en ren æstetisk og dekorativ karakter.

De væsentligste af disse elementer er løsholter, dokker og skråstivere:

Løsholter er de vandrette tømmerstykker, som anbringes mellem stolperne og normalt indtappes i disse umiddelbart under vindueshøjde. På Vestfyn kan man undertiden træffe to løsholter i samme fag, et under vinduet og et over vinduet, uden at væggen dog af den grund er højere.

I Østjylland og på Fyn anvendes også lodret fyldtømmer, der spænder fra fodrem til løsholt og/eller fra løsholt til tagrem. Disse tømmerstykker benævnes *dokker*.

Skråstivere (skråbånd eller ranker) har en vigtig afstivende funktion og kan udefra ofte fortælle meget om en bygnings arkitektoniske historie.

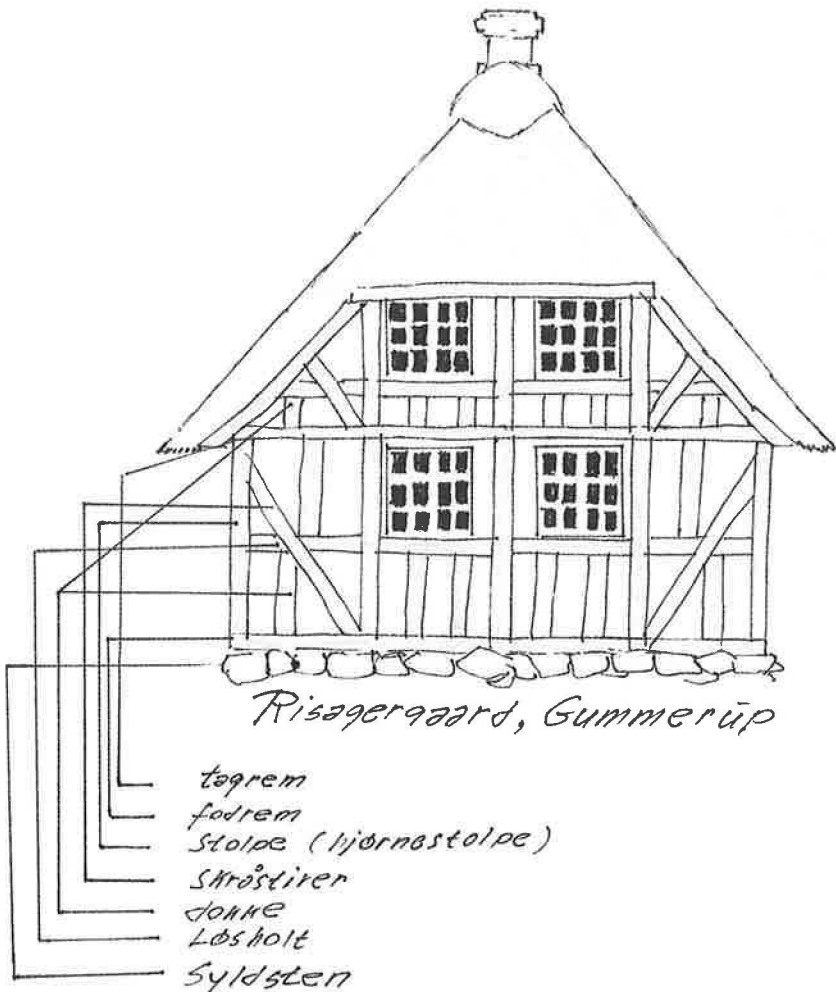
Gård i Katvehave ved Husby. Længen modsat portåbningen er en sulelænge, hvilket ses på den specielle skråbåndskonstruktion. Skråbåndene støtter vægstolpen i det fag, hvor sulen står.

Iøvrigt er det en af de bindingsværksbestanddele, der er blevet anvendt efter forskellige traditioner fra egn til egn. Skråstiveren optræder oftest i hjørnefagene og går fra fodremmen og støtter enten hjørnestolpen (på Vestfyn) eller stolpe nr. 2 (den øvrige del af Fyn).

Undertiden ser man gennemgående skråstivere længere inde på en væg, hvad der ofte vil være et tegn på, at bygningen er blevet forlænget, således at det tidligere har været et hjørnefag. På gamle vestfynske udlænger ser man nu og da en speciel afstivning, nemlig to gennemgående skråstivere, der fra hver sin side støtter den samme stolpe, og det er næsten altid et tegn på, at der står – eller har stået – en sule i det pågældende fag. Der findes dog også sulebygninger, der ikke har den specielle afstivning, bl.a. Fyns måske ældste gård på Møllegdyden i Brændekilde.

På Fyn har man generelt anvendt egetømmer i det bindingsværk, der er placeret i ydervæggene. Fyr og elm forekommer dog også, men har ikke nær samme holdbarhed som eg. Loftsbjælker, tagkonstruktion og tømmer i skillevægge er oftest fyr.

Bindingsværket som helhed giver mange spor, som kan bruges, når man vil søge at fastslå alderen på en bygning, og ikke sjældent vil man kunne få hjælp af indhuggede inskriptioner, f.eks. årstal og initialer. Dog skal man være opmærksom på, at der tit kan være tale om genbrugstømmer, således at et eventuelt årstal intet har med den pågældende bygning at gøre.

Tavl

Partierne mellem bindingsværkets stolper, remme og fyldtømmer, kaldes tavl eller fyldninger. Oprindeligt udgjordes disse af et fletværk bestående af hasselkæppe (lodret) og pilekviste (vandret), hvorpå der blev klasket vådt ler iblandt halm og eventuelt grus. De lerklinede ydervægge erstattedes efterhånden af soltørrede lersten eller brændte sten, men der findes stadigvæk en del udlænger med klinede tavl.

For at beskytte bindingsværk og tavl mod vejrliget er det nødvendigt med en overfladebehandling, der kan være en »vælling« af ler og kalkvand eller en overtrækning med mørtel.

Enghavegård i Bro ved Brenderup er opført i typisk nordvestfynsk bindingsværk, hvor æstetikken er prioriteret næsten lige så højt som det konstruktive (»dokkerfrisen« og de specielle hjørnefagsafslutninger).

Den finere overfladebehandling består af en hinde af hvide eller farvede kalklag, og fra gammel tid har facadefarverne været egnsbestemte. I de egne, hvor man havde rig adgang til tømmer, fremhævede man tømmeret med forskellige farver, mens man i de mere træfattige egne, specielt på Sjælland, overkalkede tømmeret. På Fyn udførtes stolpemalingen med kønrøg eller dodenkop oprørt i kærnemælk. Kalveblod eller tjære anvendtes også. Desværre har man gennem adskillige årtier brugt stenkulstjære frem for træstjære. Stenkulstjæren, der giver den karakteristiske blærede overflade, lukker overfladen for tæt i modsætning til trækulstjæren, der har været anvendt som træbeskyttelsesmiddel siden oldtiden.

På Fyn findes adskillige farvekombinationer, og den almindeligste er hvide eller okkergule tavl og sort træværk. På Nordøstfyn og egnen omkring Svendborg er hvide tavl og rødt tømmer det almindeligste. Hvide tavl og grønt tømmer (farvestof: kobberforbindelser) er almindeligt på egnen mellem Nyborg og Kerteminde. De mest farverige kombinationer finder man på Nord- og Vestfyn, hvor man jævnligt ser under- og overtavl kalkede i forskellige farver, f.eks. hvide overtavl og gule undertavl. En hel speciel kalketradition findes i og omkring Dreslette, hvor flere ejendomme har røde undertavl og hvide overtavl, og som et ekstra raffinement er de røde tavl kantet med en hvid kantstribe. Førhen var variationerne langt flere end i dag, og opstregning af »falske« mur-

sten forekom ofte. Det kunne være ultramarinblå fuger på hvid eller okkergul baggrund eller hvide fuger på rød baggrund. Disse lokale traditioner er efterhånden helt forsvundet, og i dag er der kun et par ejendomme på Fyn, hvor den blå opstregning anvendes. Det er en udvikling, som er med til at gøre vore omgivelser fattigere, og jeg ville eksempelvis gerne have set »Dalgården« i Åstrup for år tilbage, hvor de hvide tavl var streget op med rød, blå og gul stribe på skift.

Henimod slutningen af forrige århundrede, hvor man stort set var ophørt med klinede tavl, gik man nogle steder over til at bruge kløvede kampesten (Hindsholm, Horne og Langeland) eller brændte sten uden overfladebehandling (Hindsholm og Langeland), og omkring århundredskiftet uddøde bindingsværksbyggeriet og erstattedes af grundmursbyggeriet.

Vinduer

Indtil omkring år 1800 var små blyindfattede vinduer det almindeligste i vore bøndergårde, og disse vinduer var ikke oplukkelige. Det siger sig selv, at der nemt kunne blive en tung og usund luft inde i bygningerne, og ca. 1830 blev det et lovkrav, at der i hver stue skulle være mindst et oplukkeligt vindue. Denne bestemmelse var medvirkende til, at de såkaldte engelske vinduer nu vandt frem overalt, og snart var disse to-rammede vinduer med 6 eller 8 små ruder i hver ramme de almindeligste. Efter midten af århundredet fik de to-rammede vinduer med kun 3 ruder i hver ramme den største udbredelse, og ved århundredets slutning var de såkaldte »dannebrogvinduer« den store mode.

Som enhver ved selvsyn i dag kan konstatere, er den logiske udvikling fortsat, og alt, alt for mange gamle stuehuse skæmmes i dag af vinduer med kun én stor rude.

Inden vi forlader vinduerne, skal de nye bondehusvinduer og termovinduer have et ord med på vejen. Disse vinduer kan gå an, når de laves som vinduer beregnet til enkeltlagsglas med forsatsvindue, hvorimod termovinduer virker alt for tunge og klodsede. Ønsker man at begrænse »skaderne«, kan man dog male vinduerne og undlade at lade dem stå i »naturtræsfarve«. Hvis man maler dem, bør man bruge de traditionelle farver, som er hvid, flødefarvet, blå og grøn. Stort set alle andre farver bør være bandlyst, specielt den kedelige og kønsløse modegrå farve, som i dag anvendes ukritisk her, der og alle vegne.

Gård i Viby på Hindsholm med en hjørnefagsløsning, der kendes på Hindsholm og området mellem Kerteminde, Nyborg, Marslev og Munkebo. Det er ivoigt relativt sent bindingsværk, og tavlene er udmurede med gule sten uden overfladebehandling.

Tag

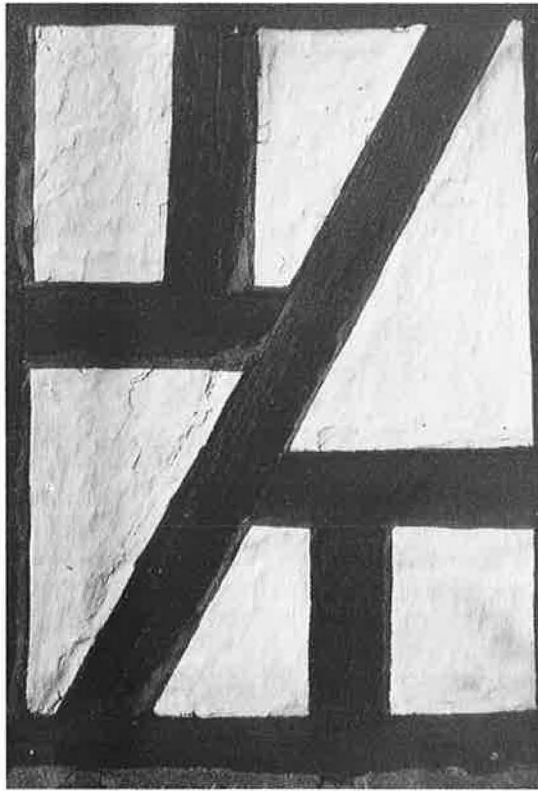
Et traditionelt bindingsværkshus er en levende organisme, der hele tiden skal vedligeholdes og fornyes. Der kan være tavl, der skal udskiftes, eller fodtømmer, der ikke kan mere. Disse uomgængelige vedligeholdelsesarbejder kommer før eller senere, omend der kan gå lang tid.

Noget mere forudsigeligt er det med vedligeholdelsen af stråtagene, afhængigt af om der er tale om et rørtag eller et langhalmstag. Et langhalmstag (rug- eller hvedehalm) kan i en syd- eller vestside næppe holde mere end ca. 20 år. Et rørtag af en rimelig tykkelse bør kunne ligge 60 år og undertiden længere, som på Nordbygård ved Assens, hvor taget har ligget i over 80 år, inden det sidste år blev erstattet med eternittag.

Tækningen af det 20–30 cm tykke tag foregår nedefra og opefter, idet man lægger stråene i et passende tykt lag over lægterne. Hver gang et lag bliver udlagt, bliver det bundet til lægten, inden næste lag bliver pålagt, og når taget er fastgjort, bliver det rettet ind med et »klapbræt«.

Tagskægget skal helst søres et stykke ud over facaden på bygningen for

*Hjornefagstøsning fra
Brenderup-egnen.*

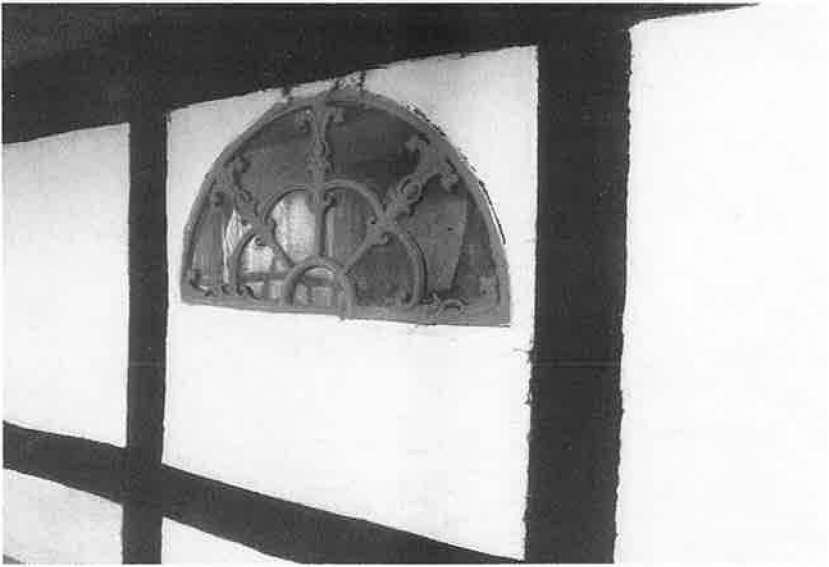

at beskytte denne mod udvaskning. Tagkægget kan være vandret afskåret (specielt i Vest- og Sønderjylland) eller afskåret vinkelret på taghældningen (almindeligt på Fyn).

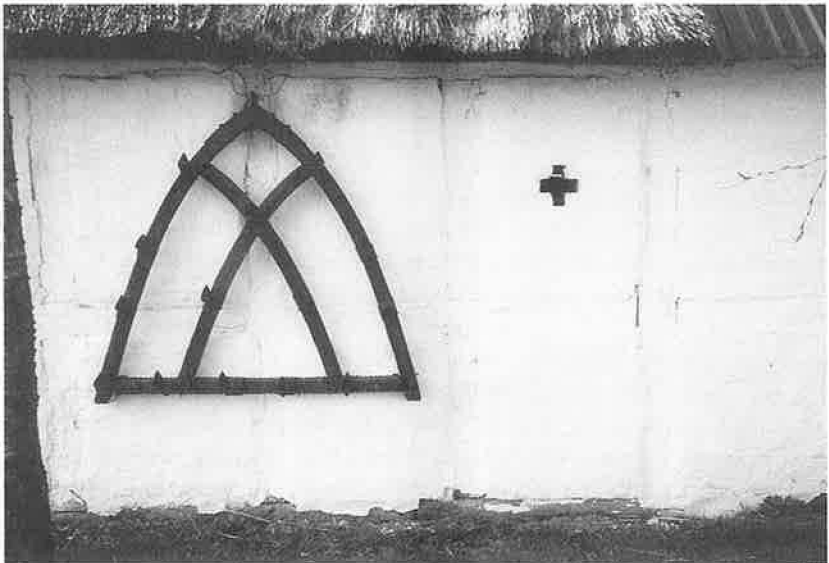
Når taget er færdigtækket, skal det mønnes, hvilket vil sige, at der skal lægges rygning op. Rygningen skal gå så langt ned, at den dækker den sidste syning og beskytter denne. På Fyn bruger man i dag kun halmrygning, som kan være fastholdt med trådnæt og måske rygningstræer (typisk kløvet bøg). Der kan anvendes halm af havre, byg, rug eller hvede – eller bedre rajgræs, der holder længere end de ellers normale 5–6 år. Førhen brugte man også tang til rygningen i de kystnære egne, hvorimod græstørv stort set kun har været anvendt og fortsat anvendes i Jylland.

Hermed har vi været gennem de gamle bondebygningers arkitektur i sammentrængt form.

Fra arkitekturhistorikeres og fredningsmyndighedernes side har der nok gennem årtierne været stor interesse for de fynske bøndergårde, og omkring 1950 blev den såkaldte »bondegårdsundersøgelse« foretaget af

Smedejernsvindue fra udløge på Tværskov Vandmølle.

Overkalket bindingsværk på den gamle Reventlow-gård »Ladefylde« ved Krarup. Man bemærker et korsformet udluftningshul i væggen, hvor der til venstre hænger en gammel svenskharve.

Nationalmuseet. Denne undersøgelse blev imidlertid ikke fulgt op af fredningsinitiativer, da man – iøvrigt nok med rette – fandt, at en bygningsfredning af driftsbygninger var for drastisk et indgreb over for en producerende erhvervsvirksomhed. Udviklingen i landbruget de sidste 30 år har imidlertid radikalt ændret disse forhold, og i dag er der næsten ingen af de gamle bevaringsværdige gårde, der overhovedet anvender driftsbygningerne erhvervsmæssigt. Dette har da også været forudsætningen for fredningen af godt 30 gamle fynske gårde de sidste to år. Disse fredninger er sket på baggrund af en omfattende undersøgelse foretaget af Planstyrelsen med over 300 bevaringsværdige ejendomme som udgangspunkt.

Bortset fra de fredede ejendomme findes der endnu på Fyn et betydeligt antal ejendomme, der burde sikres for eftertiden. Et generelt kendetegn ved disse ejendomme er, at de er temmeligt nedslidte, ikke mindst med hensyn til udbygningerne, samt at ejeren oftest er en enke i 70-års alderen. Inden for de næste 5–10 år vil hovedparten af ejendommene have skiftet ejer, og da samfundsøkonomien – specielt med hensyn til budgetterne til kulturelle formål – kører på meget lavt blus, må vi se i øjnene, at en hel livsform – bondekulturen – tager hovedparten af sin bygningskultur med i graven.